

זה אינם נדירים בטיפוס הקדושתא השונים¹⁰ ואפשר שהם מייצגים מסורות מתחלפות של הסוג. אבל במקרה שלנו נראה קרוב יותר לומר, שהטיפוס המיוצג על-ידי קדושתאות ינני והקלירי הוא הקדום והאותנטי, ומה שמצאנו אצל הדותה ושמעון בירבי מגס למשל אינו אלא ניסיון ליצור קומפוזיציה בעלת אחדות פרוזודית מלאה. התפתחות בכיוון ההפוך אינה סבירה; מעולם לא מצאנו שקטעי פיוט, שהמסורת קבעה להם צורות מאורגנות, נעשו קטעי פרוזה או פרוזה מחזורית. השירה הליטורגית מתפתחת תמיד, ובדרך הטבע, מן הצורות החופשיות והבלתי מחייבות אל הפרוזודיה המדוקדקת והקפדנית.

עובדה נוספת הראויה להבלטה היא זאת: מקומו של פיוט ד בקדושתא אינו מוצק במיוחד, ואם כי הוא מופיע ברוב דוגמאות הסוג — ניתן לומר: ברובן המכריע — לא מעטות הקדושתאות, שאין בהן פיוט ד כלל. בין אלה מרובות בעיקר קרובות יום-הכיפורים, או קרובות הימים הנוראים בכלל. יחד עם פיוט ד חסרים בדוגמאות האלה, על פי רוב, גם פיוט ה. גם תופעה זו נראית מיוחדת במינה, ולא מצאנו לה אחות בשאר קטעי הקדושתא. היא קשורה, כמובן, ברפינו הפונקציונאלי של הקטע, כלומר בעובדה, שאין לפיוט ה בקדושתא הקלאסית שום תפקיד (והוא הדין בפיוט ד). מסתבר, שהשמטת פיוט ד מן הקומפוזיציה המאוחרת היא המשכו ההגיוני של התהליך, שהפקיע את הקטע מתפקידו הליטורגי האותנטי, שחייב את היווצרותו והצדיק את קיומו בקדושתא הקדם-קלאסית. ברם על תפקיד ראשון זה של פיוט ד אין אינפורמציה ברורה בתעודות שבידינו.

למען האמת נשברת האחדות הפרוזודית העקרונית של הקדושתאות שבידינו לא רק על-ידי פיוט ד והסילוקים, אלא גם על-ידי הקטע "אל נא לעולם תערץ", המובא (על פי רוב רק בדיבור המתחיל שלו) באופן קבוע אחרי פיוט ה. אין אנו יודעים מאין בא קטע זה ומה תפקידו במקום הזה, והוא בודאי אחת החידות הסתומות ביותר של הקדושתא. הפיסקה אינה מחזורית וטוריה אינם קצורים; בחלקה השני בלבד היא מביאה שריד של אלפאבית תבות.¹² אין ספק שגם מרכיב זה, שציונו אינו חסר, כאמור, כמעט לעולם, מלבד בקדושתאות שאין בהן פיוט

של קדושתא שלו לאבל. עיין זולאי [33], קטט, סימן לו. הקטע נדפס בידי דוידוביץ [6], חלק עברי, ה). בקטעי הגניזה נמצאים פיוט ד ויה מטיפוס זה במספר לא קטן. השוואה בין כמה מן הטיפוסים המקובלים ביותר בקדושתא הקדומה מובאת אצל פליישר [35], כב ואילך.

¹¹ הכוונה כמובן לקדושתא הקלאסית הקדומה. בתקופות מאוחרות יותר, גם במזרח, ואין צריך לומר בספרד, חלות בגופה של הקדושתא תמורות מרובות, הגורמות לנשירתם של כמה קטעי פנים או להחלפתם בקטעים מטיפוס אחר. אותיות מ-ת. על מיבנה הפיסקה עיין עוד להלן.

למען הדיוק יש לציין, שהאחדות התבניתית של הקדושתאות אינה שלמה לגמרי מבחינה זו. מלבד הטיפוס הקבוע של הסוג, זה המתואר על פי רוב במחקר, והוא אמנם הטיפוס הדומיננטי בפייטנות הקדומה והמאוחרת כאחת, ידועים לנו טיפוסים קדושתא אחרים, קדומים אף הם, שבהם שואפים שני קטעי הפיוט הגידונים, ובעיקר פיוט ד, לעיצוב תבנית מחייב וקבוע, כדוגמת שאר הקטעים שמסביב. בקדושתאותיו של הדותה, למשל, מביאים פיוט ד בראשי טוריהם את חתימת שם הפייטן, ואילו בקדושתאותיו של ר' שמעון בירבי מגס עשויים פיוט ד גוש אחד, בהריזה מברחת, ומביאים בראשי טוריהם אקרוסטיכון אלפאביתי חצוי (א — ל).⁸ גם סילוקיו של ר' שמעון בירבי מגס מביאים, לכל הפחות מקצתם, את חתימת שמו ושם אביו בראשי הטורים.⁹ שינויים מסוג

מה פעלו כמובן הגורמים הפועלים בדרך-כלל על התפתחותה של כל יצירה ספרותית, ומעקב צמוד אחרי היצירות הליטורגיות שלנו במרחבים הכרונולוגיים והגיאוגרפיים הגדולים של המזרח והמערב במאות ה-10 עד ה-12. ביע בבירור גם על עקבות השפעתם של גורמים אלה. אבל תפקידה של הפייטנות כשירה ליטורגית מחייב אותנו, כש-אנו מנסים לאתר תחנות מיפנה בהתפתחותה התבניתית, להתחשב גם בגורמים אחרים, שאינם פועלים בדרך-כלל פעולה ישירה על עולמה של שירת החול. פעולתם של גורמים אלה, והם המשפיעים בעיקר על תחומי התבניות, מהירה ואפקטיבית הרבה יותר מפעולתם של גורמים אחרים. מסגרות התבנית הראשונות של סוגי הפיוט השונים נקבעו בודאי במקומות שונים באריאנטים שונים ובצורות רופסות ובלתי מחייבות. האריאנטים האלה נתגבשו והלכו על פי דרכם והתפתחו באפיקים שהצטלבו לעיתים קרובות. חנוכי פייטנים גדדו ממקום למקום, קלטו מסורות שלא הכירו והורישו פרטי תבנית של מסורות עצמם לחקיינים מקומיים. גורלן של השפעות גומלין אלו ודאי לא היה אחיד, ושיעור היקלטותן היה מותנה בגורמים טכניים ויצוניים, כגון ביוקרת החזן המחפש או ביוקרת המסורת האלטרנטיבית המשפיעה, וכן, כמובן, במידת שמרנותה של הקהילה הקולטת. מכל מקום, במסגרות עקרוניות אלו אפשר להעלות על הדעת התפתחויות מהירות למדי. ובאמת, מימצאי הגניזה נותנים לנו שרידים ברורים של מסורות אלטרנטיביות, ואף עקבות מובהקים של השפעות שהשפיעו זו על זו. לפיכך אין אנו צריכים לצפות לכך, שגורמים שעל פיהם אפשר להסביר פרטי-תבנית כלשהם ביצירה הפייטנית יפעלו אוטומטית בכל מקום ובכל שעה. יש בשירת הקודש שלנו, עם כל קשיחותה התבניתית, הרבה תנועה, ורמות מתחלפות של רגישות, של כשרון ושל נאמנות "מקצועית" מאפיינות את נושאה ויוצריה. תכונות אלו מתבטאות בתקופות שונות ובמקומות שונים — בצורות שונות. וראה עוד בהמשך המאמר.

נדפסו אצל קאהלה [7], חלק עברי). השלמות עיין אצל זולאי [33], קיג ואילך.

את מיבנה קדושתאותיו של שמעון בירבי מגס מתאר זולאי [3], רל ואילך.

גם פינחס הכהן בירבי יעקב מכפרא חותם את שמו בסילוק

חקר הפיוט

עיונים באופיים הפרוזודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא

או כותרתו, לעולם במלים "אל נא"⁵ וסיומו תמיד במלה "קדוש" או בפזמולה ארוכה יותר המסתיימת כך ("נורא וקדוש", "מרום נורא וקדוש", ועל פי רוב: "חי וקים נורא מרום [או: מרום נורא] וקדוש"), ואילו הסילוק תחילתו אינה קבועה, ורק סופו נקרא לגשור, בתוקף מקומו של הקטע בקומפוזיציה, אל פסוק ראשון של קדושת העמידה: "[וקרא זה אל זה ואמר] קדוש קדוש קדוש קדוש" וכו'.

נציין כאן גם את העובדה, שפיוט ד סתום מבחינת תפקידו, וגם כותרתו, או מלות הקבע שבראשו, וכן סיומו הסטריאוטיפי, לא נתפרשו עדיין. לא כן הסילוק. יעודו מוגדר: הוא בא לשמש פתיחה לקדושת העמידה הצפויה לבוא אחריו, ותוכנו מותאם לתפקידו.

בין כך ובין כך אין בידינו להסביר לפי שעה מה טעם באים דווקא שני קטעים אלה במיבנים חופשיים, ומדוע שונה בזה מצבם ממצב כל הקטעים האחרים שבקדושתא. אבל אין ספק בכך, שתופעה זו, כמוה כשאר חידות הקדושתא, קשורה בשלבי התפתחות קדומים יותר של הסוג, שלבים שאין בידינו ידיעות מבוררות עליהם ושניתן לשחזרם רק בקושי על-פי שרידי התעודות שבידינו.⁶

⁵ המלים האלה מצורפות, כידוע, בכתבי-היד ובדפוסים לפי סוק המסיים את שלשלת המקראות של המשלש: "ואתה קדוש יושב תהילות ישראל" או "ימלך יי לעולם אלוהיך ציון" וכו'; אבל אין ספק, שיעודן העיקרי הוא לשמש את הפיוט שאחריהן. על תפקידן של מלים אלה אין לנו ידיעות, כשם שאין בידינו ידיעות גם על הפזמולה המסיימת את פיוט ד. ועיין על כך להלן. המלים "אל נא" משמשות ספק כותרת, ספק מלות פתיחה לפיוט ד; הדבר לא נבדק עדיין די הצורך. ברוב הדוגמאות שבידינו ניתן לראות במלים אלו מלות פתיחה לקטעי ד. דוידוביץ [2], xxviii ואילך; [32], 187) הציע לראות במלים "ואתה קדוש" ו"אל נא" שמות לפיוט ד בקדושתאות, אבל אין דבריו מתקבלים על הדעת. וכבר השיב על כך זולאי [9], 17—18 והערה 38).

⁶ אולי כאן המקום לציין, שכשאנו מדברים על "שלבי התפתחות" בעיצובם התבניתיים של סוגי הפיוט הקדום, אין אנו מתכוונים להתפתחות אימאננטית, פנימית, של הוויאנטים הפיוטיים השונים, דוגמת התפתחותן של צורות ותבניות בשירות החולין של אומות העולם. גם על הפייטנות הקדומה

עזרא פליישר

הקומפוזיציות הגדולות מסוג הקדושתא המצויות בידינו מצטיינות, כידוע, באחדות פרוזודית עקרונית. כל הקטעים, שהם לפעמים רבים מאוד, הנכנסים להרכבה של יצירה אחת, עשויים או מחזרות מחרוזות (ואלו זהות תמיד בתבניתן בגבולות הקטע האחד), או גוש אחד שטוריו נתחמים בקפדנות מכוח האקרוסטיכון שבראשם ומכוח חזרונו האחד שבסופם. בין כך ובין כך משועבדים כל קטעי הקדושתאות הקלאסיות לחוקים קבועים וקפדניים (אם כי לפעמים מתחלפים)² של אלפאביתיים (או חתימות) ושל תבניות-חרון, והם טבועים לעולם בחותמם של דפוסים מוגדרים.

מן המפורסמות היא, שבקדושתא הקלאסית, זו שמימי ינני ואילך, אין קטעי פיוט חופשיים מבחינת תבניתם, משוחררים מעולם של אקרוסטיכונים ודפוסים חרוני קבועים, אלא שניים בלבד: הקטע הבא מייד אחרי המשלש, הוא הקרוי במחקר בדרך-כלל בשם "פיוט ד", והסילוק, הקטע המסיים את רוב הקומפוזיציות שבידינו והמסומן בדרך-כלל כ"פיוט ח". הקירבה התבניתית בין שני קטעי הפיוט האלה הובלטה כבר על-ידי חכמים ראשונים,³ ויש לציין שהיא תמונה, בעיקר משום שאין בין שני הקטעים, לכאורה, שום קירבה נוספת מלבד הקירבה התבניתית: הקטעים שונים זה מזה בדרך-כלל בהיקפם (פיוט ד קצר על פי רוב, ואילו לסילוק יש לעיתים ממדים מוגזגים-ליים)⁴ וגם בתוכנם (פיוט ד תוכנו אינו קבוע, ואילו הסילוק מדבר, לכל הפחות לקראת סופו, בעניינים הקשורים במלאכים ובקדושה). שני הקטעים שונים זה מזה גם בסימני התבנית החיצוניים שלהם: פיוט ד תחילתו,

¹ על הסימטריה התבניתית של היצירות הקדומות עיין פליישר [35], 251 ואילך.

² על הגיון בתבניות הסטרופיות של מרכיבי הקדושתא הקלאסית עיין פליישר [35], מה.

³ צונץ [10], 66, ו, אומר עליו: "fast im Stil des Silluk".

⁴ אמנם כך המצב רק בקדושתאות הקליריות ובאלו שנכתבו לאחר ימי הקלירי. הסילוקים של ינני קצרים בדרך-כלל ואינם מקיפים יותר מפיוט ד שלו.

ה כלל, ודאי שימש לפניו, בקדושתא הקדם-קלאסית, בתפקיד כלשהו, אלא ששוב איננו יודעים מה הוא היה. הופעתה של הפיסקה "אל נא לעולם" אחרי פיוטי ה ציונה על-ידי כל החכמים שתיארו את הקדושתא, מפני שהיא מובאת בכל דוגמאות-הסוג שבידינו והיא נאמרת גם בימינו בבתי הכנסיות שבהם נאמרות קרובות בשבת ובחג. אבל כמעט שלא ציונה עדיין במחקר העובדה,¹³ שמלבד פיסקה זו מופיעה בלא מעט כתבי-יד מן הגניזה פיסקה דומה מאוד — אחרי פיוטי ד. קטע זה מובא גם הוא ברוב הטקסטים כדיבורו המתחיל בלבד, אבל לפעמים הוא מובא בשלמותו. וזה לשונו:

תתגדל ברוב תפארתך / תתקדש בעוצם נפלאותיך / בחג...¹⁴ ננעים שבת לחלוותיך / להודות לשם קדשך להשתבח בתהלתך / כי אתה אלהי עולם / מן העולם ועד העולם / ודבר ממך לא נעלם / אלהים חיים ומלך עולם / חי וקיים נורא ומרום וקדוש

בכתבי-היד המרובים למדי, שבהם נרמזת פיסקה זו,¹⁵ מובאות כמעט תמיד התחלות שני חלקיה כך: "תתגדל וכו' כי אתה וכו'", ואחר כך הפורמולה: "חי וקיים נורא מרום וקדוש". נשים לב לעובדה, שאופיו הפרוזודי של הקטע קרוב מאוד לזה המקובל בפיוטי ד, וגם הפורמולה שבסופו אופיינית לפיוטים אלה. ציונה של הפיסקה תמיד אחרי פיוטי ד מוכיח למעלה מכל ספק, ששני המרכיבים

¹³ את מציאותה של הפיסקה בקטעי הגניזה ציין זולאי [3]. בסברה ראשונה (עמ' שח) נטה זולאי ליחס אותה, בספק, ליניי, אבל בעמ' שסב, הערה 1, הוא מציין: "ביניהם נתחוק אצלי הספק אם הפיוט הנדון ליניי הוא, ונראה לי יותר שכמוהו כחברו 'אל נא לעולם' שניהם קדומים ליניי".

¹⁴ כאן מסומן החג שהקדושתא נועדה לשמשו.
¹⁵ זולאי [3] ציין שמונה מקורות לפיסקה, ואלה הם: כ"י המוזיאון הבריטי R 5557, דף 8, א; אוקספורד 2699/2, 23, ב ו-27, ב; אדלר 153, 4, א; אדלר 1628, 30, א; אדלר 1947, 2, א; ט"ש H 7/10; אוקספורד 2742/4, 9, א; ט"ש H 3/42. על אלה יש להוסיף (על פי הכרססת של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים): ט"ש H 3/19; ט"ש H 8/10; אוקספורד 2705/10; קמברידג' Add. 3370; אוקספורד 2743/1; אוקספורד 2744/5; ט"ש H 2/17; ט"ש H 7/4; 10; אוקספורד 2712/8; אוקספורד f. 107, דף 19; אוקספורד 2710/2; ט"ש Misc. 24/87; קמברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080. במקצת מן המקורות הללו נרמז רק החלק השני של הקטע, החל ב"כי אתה". הקטעים מופיעים בקרובות לכל הח"גים, כולל ראש השנה (אוקספורד 2710/2). בכ"י קויפמן 66 (סימן ה ברשימת יודר) וכן בכ"י H 20/10 8 באוסף ט"ש מופיע החלק השני (בלבד) של הפיסקה בקדושתא ליום כיפור, אבל בלשון אחר: "כי אתה אלהי הרוחות / וכל הנשמות לך משבחות / פשענו כעב למחות / כי אתה אלהי סליחות / חי וקיים נורא מרום וקדוש". בכ"י ט"ש רשום בראש הפיסקה "פז", כלומר: פומון. אין ספק שחיפושיוס נוספים בגניזה יעלו עוד מקורות רבים שלא צוינו כאן.

שייכים זה לזה. קרוב מאוד לומר, שהפיסקה "תתגדל ברוב תפארתך" איננה, לאמיתו של דבר, אלא פיוט ד קבוע, שנהוג היה לאומרו בתקופה הקדם-קלאסית של הקדושתא; פיוט ד הבאים בקדושתאות הקלאסיות אינם, לפי זה, אלא תחליף שנועד להפקיע פיסקה זו ממקומה ולהמירה בקטע פיוטי אורגאני ומתחלף. קרוב לומר, שגם הכותרת "אל נא", הבאה בראש פיוטי ד בקדושתאות הקלאסיות, מקורה הראשון הוא בפיסקה "תתגדל ברוב תפארתך", ושנוסח פתיחתה של פיסקה זו היה באמת "אל נא תתגדל" וכו', כפי שנראה מתחייב גם לפי חוקי הלשון. פייטנים, שבאו לעקור מן המקום הזה בקומה פוזיציה את פיסקת הקבע, נטלו, מן הסתם, את פתיחתה ואת סיומה ועיטרו בהם את מחליפתה, כדי להשאיר לה זכר או כדי לא לעורר תרעומת בציבור. רצונם של פייטנים לעקור את הפיסקה הקבועה ממקומה הצליח באופן חלקי בלבד, אבל תופעה זו שכחה בליטורגיה;¹⁶ לפיכך יש לנו בכמה וכמה כתבי-יד מן הגניזה שני פיוטי ד כביכול, אחד השייך לקומפוזיציה, ואחד השייך למסורת הקדומה של הסוג.

נמצא, שכל התכונות ההתייגות, שמנינו בפיוטי ד, ירושה הן להם מן הפיסקה "אל נא" תתגדל, שאותה באו להחליף במסגרת הקומפוזיציה הקלאסית. מעתה עלינו לשוב ולתמוך על פיסקת הקבע הזאת, ולברר מה טעם נקבע לה מקום בקדושתא הקדם-קלאסית ומה היה תפקידה בה.

ד

מצבו של השריד "אל נא" תתגדל" מלמדנו כנראה על כורחנו גם על מצבו של השריד האחר, הנמצא בגופו של קדושתאות באופן קבוע הרבה יותר — הקטע "אל נא לעולם תערץ". מלבד הדמיון בנוסח, בתוכן ובהרכב דומים שני הקטעים האלה זה לזה גם בכך, שהם האלמנט הקבוע היחיד בקדושתאות. הם זהים גם בנוסח פתיחתם ("אל נא")¹⁸ ואולי גם בנוסח סיומם,¹⁹ ואפשר בהחלט

¹⁶ דבר דומה קרה לפייטנים שחיברו רשויות לקרובותיהם כדי להחליף בהן את הרשות הקבועה "מסוד חכמים וגבונים": הם לא הצליחו לעקור את פיוט הקבע ממקומו, וחיבוריהם החדשים ניתוספו עליו בפראקטיקה הליטורגית של המנהגים השונים. גם הרשויות לסדרי העבודה לא נכתבו בידי הפייטנים אלא בשביל להמיר בהן את הרשות הקדומה "אוהילה לאל אחלה פניו", אבל היא לא נעקרה ממקומה: הרשויות המסולסלות יותר של הפייטנים המאוחרים נוספו על הרשות הקדומה ונאמרו אחריה. למעשה, מקורה של הפייטנות בכלל בשאיפה לעקור את נוסחאות הקבע מתפלת הציבור, כפי שהוכחתי במאמרי [15]. אבל גם שאיפה זו לא צלחה, כידוע.

¹⁷ על הדמיון בין שתי הפיסקות רמז כבר זולאי [3], שסא. גם הפיסקה "אל נא לעולם תערץ" נרמזה, כידוע, בהרבה כתבי-יד קדומים במלים "לעולם תערץ" בלבד, בהשמטת מלות הפתיחה "אל נא" (עיי' במקומות רבים בפיוטי

להגיה, שאין "אל נא לעולם תערץ" אלא נוסח אלטרנא-טיבי, קבוע גם הוא, של "אל נא" תתגדל ברוב תפארתך, ושימושם הראשון — והסתום — של השניים היה זהה. מסתבר, שלאחר שימשו שתי הפורמולות האלטרנאטיביות זמן מסוים בנפרד כפיוטי ד קבועים בקדושתאות מטיפוסים שונים, התחילו משמשות יחד, ובזו אחר זו, בקדושתאות המאוחרות יותר. תהליך מיוזגם של קטעי תפילה אלטרנאטיביים, בחינת "הילוך גימרינהו לתרוי"י-הו", הוא מן התהליכים הפעילים ביותר בליטורגיה,²⁰ ועקבותיו מורגשים גם בקדושתא.²¹ לפי זה ניתן להסביר על נקלה את הדרך שבה נוצרו פיוטי ה בקדושתאות: כשם שפיוטי ד באו, כפי שתואר לעיל, לעקור מגוף הקדושתא (הקלאסית) את הפיסקה "אל נא" תתגדל ברוב תפארתך, כך באו פיוטי ה ליטול את מקומה של הפיסקה האלטרנאטיבית (שנעשתה קונסוקטיבית) "אל נא לעולם תערץ". אמנם שאיפתם של הפייטנים בעניין "אל נא לעולם" הצליחה פחות משהצליחה שאיפתם בעניין "אל נא" תתגדל, וברוב הקדושתאות שבידינו נשאר זכר לאמירת "אל נא לעולם", בעוד שזכר לאמירת הפיסקה האחרת לא נותר אלא במספר קטן יחסית של מקורות; אבל תופעה זו מסתברת על נקלה: פיוטי ד עוצבו מלכתחילה בדמותה ובצלמה של הפיסקה "אל נא" תתגדל, ודמיונם אל הפיסקה שנועדה להישמש מפניהם בולט

יניי" [3]). ממש כשם שהפיסקה, שנוסחה הנכון לדעתי הוא "אל נא תתגדל", נרמזה תמיד רק ב"תתגדל". אין ספק שמעתיקים קדומים ידעו, שהתיבות "אל נא", הבאות בסוף שלשלת הפסוקים של המשלש, נתלשו בעצם מפסקות הקבע האלה, ולא חזרו להעתיקן פעם שנייה.

¹⁹ הפיסקה "אל נא לעולם תערץ" מורכבת באופן ברור, כמוה כאחותה "אל נא" תתגדל, משני חלקים. חלקה הראשון לשונו: "אל נא לעולם תערץ ולעולם תוקדש ולעולמי עול-מים תמלוד ותתנשא האל מלך נורא מרום וקדוש". חלקה השני דומה גם הוא בפתיחתו לחלק השני של "אל נא" תתגדל: "כי אתה הוא מלך מלכי המלכים מלכותו נצח נוראותיו שיחו עונו פארוהו צבאיו קדושהו רוממוהו רון שיר שבת תוקף תהלות תפארתו". סיום הפיסקה הראשונה, "נורא מרום וקדוש", הוא מנוסחאות הסיום הקבועות של פיסקות ד בקדושתאות המקובלות, והוא גם סיום הפיסקה "אל נא" תתגדל. על דבר זה הצביע כבר גולד-שמידט [1], לד, הערה 13). מופלא הדבר, שבכ"י ט"ש H 20/10 8 מובא נוסח מלא של "אל נא לעולם תערץ", ובסופו כתוב "חי וקיים נורא מרום וקדוש". על ההרכב הכפול של "אל נא לעולם" עומד גם זולאי [9], 17—18.

²⁰ בסוגיה זו עיי' בדבריו המסכמים של גולדשמידט [1], יג ואילך.

²¹ כך נתגבש, למשל, נוסח הסיום של שלשלת המקראות שבסוף המשלש ("מלוד ה' לעולם וכו' ואתה קדוש וכו'") מכוח צירופם של שני מנהגים אלטרנאטיביים, שאחד מהם סיים את שרשרת הפסוקים ב"מלוד" והשני ב"ואתה קדוש", כפי שהראיתי בהרצאתי בפני הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות. (נוסח התרצאה עתיד להופיע בספר הקונגרס).

בתכלית, בעיקר בגלל פורמולות הפתיחה והסיום השוות. אמירתם בזה אחר זה של פיוטי ד ושל הפיסקה "אל נא" תתגדל" עוררה בלי ספק רושם של כפילות מיותרת וצורמת, ועל כן נדחתה ברוב המקרים הפיסקה הקבועה מפני פיוטי ד. לא כן פיוטי ה, שעוצבו מלכתחילה בתבנית שונה מפיסקת "אל נא לעולם תערץ".²² אמירת הפיסקה הקבועה אחרי הקטע הפיוטי שנועד להחליפה לא עוררה תמיהה ולא הפריעה, ולכן גם לא נעשתה מלאכתם של פיוטי ה משלם.

אבל עדיין איננו יודעים מה היה שימושן של הפיסקה אות "אל נא" תתגדל ו"אל נא לעולם תערץ" בהרכב הקדושתא הקדם-קלאסית.

ה

ייתכן שהעיון בבעיית הקרע הפרוזודי, המתהווה מכוח שילובם של קטעי פרוזה מחוזות בגופן של חטיבות פיוט משוכללות מבחינת תבניתן, אינו צריך לכלול גם את בעייתן של שתי פיסקות-הקבע שנידונו זה עתה, שהרי אלו נשארו בגופי הקומפוזיציות לא מרצון הפייטנים אלא מכוח דבקותם של מתפללים קדומים במסורות התבניתיות הקדם-היסטוריות של הקדושתא. אילו נעשה רצונם של הפייטנים מימי יניי ואילך, לא היו בקדושתאות אלא שני קטעים של פרוזה מחוזות, והם פיוטי ד והסילוקים. למען האמת, גם הנחה זו אינה מדויקת לגמרי, ועיון מדוקדק בשרידי קדושתאותיו של יניי יגלה קטעים של פרוזה מחוזות גם במקום נוסף, שלישי — בסוף פיוטי ט, כלומר בסוף הקטע השלישי, האחרון, של פיוטי הקדושה-גופה. את עצם התופעה התבניתית ציין כבר, כמו-כן, זולאי,²³ אבל היא לא משכה תשומת לב במחקר, בעיקר מפני שפיסקה זו (ט) שרדה בסך הכל בעשר קדושתאות של יניי,²⁴ וגם באלה אין פיסקת הפרוזה המ-חוזרת, המשמשת סיום, שלמה ובולטת. מכל מקום אין ספק בכך, שדרכו של יניי היתה לסיים את שלושת פיוטי הקדושה שבסוף הקדושתאות בקטע של פרוזה מחוזות. קטע זה אמנם קטן, אבל בדרך-כלל אינו קטן יותר מן הסילוק שלפניו, והרי גם סילוקיו של יניי קצרים הם, כידוע.

²² ואת בהכרח, כדי להבדיל בין פיוטי ד לפיוטי ה. יש לזכור, שבעניין הרכבן של הקומפוזיציות והיקפן היתה מן הסתם רגישות במתפללים הקדומים. העובדה שפיוטי הר-היט, למשל, באים בקדושתא במרחק שני קטעי פיוט מן המשלש ודאי לא נעלמה מן המתפללים, ולפיכך קשה היה בודאי להשמיט את פיסקות הקבע הנידונות סתם, בלי להמירן בקטעים אחרים.

²³ עיי' זולאי [3], רנה; [3], [xvi].

²⁴ הם הסימנים כט, סד, פא, פז, צד, קיא, קיג, קכ, קכד. מאלה בולטים קטעי הפרוזה המחוזות בסימנים סד (עמ' קלו), סח (עמ' קצט), צד (עמ' רכג), קכ (עמ' רצו), קכד (עמ' שו).

מנהגו של יוני בעיבוד הפיוטי של קדושת העמידה הוא יוצא דופן מכל וכל, ולא מצאנו פייטן שנהג כמוהו, לא בטיפול המועדף בקטע השלישי²⁵ וגם לא בתבנית הסטריאוטיפית של שני הקטעים הראשונים. ואולם באשר לעיבוד הקטע השלישי, שבסופו באה פיסקת הפרוזה המ- חורזת, מצאנו לו לכל הפחות תלמיד אחד, ואין זה מן הנמנע שהוא הקלירי. בכתב-יד חשוב מאוד מן הגניזה, המכיל קומפוזיציות גדולות של הקלירי ליד הפרשות

א. לפרשת שקלים (דף 33 א-ב)

אחד

בני צורף עשרה / נספרו עשרה / המיצטרפים ליחד בעשרה
י' אליהו י' אחד

הראשונה בדרתם לצוען

אח כנפיש מקרית עוז שבעים
בשלו ירדו לחם לסוף שלושת שבועים
גררם אחרינו אח ונמנו בשבועים
ועם רב ועצום עלו נושעים

²⁵ על סיבת התרחבותם של קטעי ט' בקדושתאות יוני עיין פליישר [ג5], 264 ואילך. מלבד הסיבה שצינתי שם יש לחשוב אולי גם על גורם נוסף, שחייב התרחבות זו, והוא קשור בתפקידם של הפסוקים "שמע ישראל" וכו' ו"אני ה' אלהיכם" בקדושות העמידה. מסורת קבועה גורסת, כידיע, שפסוקים אלה הובאו לקדושת העמידה בתקופת שמד, כתמורה לקריאת שמע במקומה. במקום אחר ([פ5]), הע- לית את הסברה, שהפסוקים הובאו לכאן לתקנת המאחרים, כדי לאפשר להם לקרוא שמע בציבור, בדרך "הפריסה". ייתכן שבימי פייטנים ראשונים עוד מקובל היה, שיחיד שלא קרא קריאת שמע בזמנה ובמקומה יקרא שמע בקדו- שת העמידה, ולכן ראו הפייטנים חובה לעצמם להאריך בדברי פייטנות בקדושה בין "שמע ישראל" ל"אני ה' אלהיכם", כדי שיהא סיפק בידי אלה לגמור את קריאתם. מנהג הקראים עד ימינו הוא לקרוא פרשה ראשונה של שמע משלם בתוך ה"קדושה" שלהם.

²⁶ תופעה זו אין בידי להסביר אלא על פי ההנחה שהבאתי בהערה הקודמת. תופעה דומה לזו, אם כי מטעמים אחרים, אפשר לראות אולי בפייטנות האירופית כשנוצר סוג ה"אל- היכם", המעטר את הפיסקה האחרונה (בלבד) של קדושת העמידה, זו שבין "אני ה' אלהיכם" לבין "ימלך ה' לעו- לם", שאינה מתפייטת בדרך-כלל בפייטנות הקדומה. בכתבי היד של הגניזה מצאנו לעיתים קרובות למדי פיוטי ט' ו-ט² בקומפוזיציות, בהשמטת ט', וכך הוא ברוב כתבי-היד המאוחרים יותר המביאים פיוטים משל יוני. דבר זה קשור בעובדה, שמנהגות כתבי-היד המאוחרים שוב לא הכירו פסוקי שמע בקדושה שבתוך עמידת השחרית. לא מצאתי בגניזה פיוטי ט' נוספים מן הטיפוס הזה אלא אחד. הוא נמצא בתוך קדושתא לראש השנה בכ"ט ש"ס 10 H 6/7 ("לשבעה דמיונות דומים עם קרוביו"), אבל אין בסופו

ולפסח (כ"י אוקספורד 2714/9), מצאנו בסופן של קדושת- תאות קליריות לשקלים, לזכור, לפרה ולשבת החודש, פיוטי ט' מקיפים (פיוטי ט' ו-ט² חסרים²⁶), הדומים מאוד בתבניתם לפיוטי ט' של יוני²⁷. קטעים אלה על פי רוב מקיפים יותר ממקבילותיהם אצל יוני, והעיקר: קטעי הפרוזה המתחזרות שבסופם מרשימים בגודלם והם נראים כמיני סילוקים ממש. והנה הקטעים כלשונם:

השניה בעלותם מצוען

דרך פלשת אל לא נחם
הסיכם מדברות בלי שוב לארחם
ובנסעם פקדם דעת המון שבחם
וכשש מאות אלף עלו מחם

השלישית בפרשת שקלים

זה אליהו אשר קראו בענות
חרה בם אף אותם לענות
טוב חילה לטוב ונעמר לענות
לחסכם מנגף שח אותם מנות

רביעית [חמילנית] בחומ[ש] הפקודים
יישבם בראש ספר למנן דגלים
כל פקודיהם בשם אל דגלים
ליהקם בסופו לחלוק י' סגולים
על מי מנוחות לנהלה נעגלים

ששית שבילעית] ביד בן ימיני
מנאם תחילה בבוק טרם מלך
נסקרו עוד בשלמים אחרי שמלך
ססאה הומדד לו באשר הלך
כי שמים פקדם ושמים מלך

השמינית ביד תחכמוני

עלה על לבו לפקוד העם
פוקד רוחות הר וקצף וועם
צצק ושע אל והחיש ישעם
ולמלא שנה עצם כחול וטעם

התשיעית בעולי גולה

קוצפו שבעים והפקדו לפי מלאות
רגש ארבע ריבו עלו למלאות
שנת שמים כנעה עדפו לעלות
תשורת בקר וצאן הקריבו עלות

מי מנוחות. (23) בן ימיני: שאול. (26) פסאה: מידה כנגד מידה (ישעיהו כו, 8). (27) ושמים מלך: השווה שמואל א, יג, 1: "בן-שנה שאול במלכו ושתי שנים מלך עלי-ישראל". (28) תחכמוני: דוד. (30) חר: חרה אפו. (31) ושע אל: ושמע לצעקתו הקב"ה. (32) עצם: נתרבה. נטעם: מספרם. (34) לפי מלאות: ירמיהו כט, 10. (35) רגש: המון. ארבע ריבו: עזרא ב, 64. (36) שנת שמים: שם, ג, 8.

(10) לארחם: לדרכם. (11) פקדם: מנה אותם. דעת: כדי לידעת. (12) מחם: ממצרים. (14) בענות: השווה שמות ללב, 18. (15) לענות: ליסר. (16) טוב חילה לטוב: משה התפלל לקב"ה. (17) לחשכם מנגף: למנוע אותם מנגף. (19) יישבם: שם אותם. בראש ספר: בתחילת החומש. (21) ליהקם: כינסם. הסופר כתב תחילה "להקם" ותלה ידו בין השיטין. לחלוק גי: לחלוקת ארץ-ישראל. (22) על מי מנוחות וכו': על-פי התחילים כג, 2. לנהל את המוב- חלים בדרך ישרה (מלשון "ינחני במעגלי-צדק", שם, 3), על

פרוזה מחזרות. גם קטע זה אין לפניו פיוטי ט' ו-ט²! וואת לא רק בגלל הרכבם הכפול, אלא גם בגלל ארגונם התמאטי. מלות פתיחה מעין אלה, המופיעות בראשי הפיו- טים והסטרופות בקטעים הבאים, השווה 'פיוטי יוני' [א3], סימנים צד (עמ' רכג) ו-רכד (עמ' שו).

א. לפרשת שקלים

הפיוט מיוסד על הדרשה המובאת בפסיקתא דרב כהנא מהדורת באבער דף יח, א, ובהרבה מקבילות: "בעשרה מקומות נמנו (ישראל): אחד בדרתם למצרים שנאמר וכו', ואחד בעלייתן שנאמר וכו', ואחד בפרשת כי תשא, ושניים בחומש הפקודים, אחד בדגלים ואחד בחלוקת הארץ, וש- ניים בימי שאול שנא' ויפקדם בטלאים ויפקדם בבוק וכו', אחד בימי דוד וכו', אחד ביום עזרא וכו', ואחד לעתיד לבוא שנא' עוד תעבורנה הצאן על ידי מונה אמר ה'". חלקים מן הפיוט מופיעים גם בכ"י וסטמינסטר קולג', כרך א, סימן 156.

(1) בני צורף עשרה: בני אברהם שנתנסה בעשרה נסיו- נות. המיצטרפים: תואר ל"בני צורף עשרה": ישראל שמצטרפים במניין כדי לומר קריאת שמע. על-פי המשנה במגילה ד, ג: "אין פורסין את שמע וכו' פחות מעשרה". ומפלא הדבר, שעדיין היה נהוג כך בימי הפייטן. השווה לעניין זה פליישר [פ5], 133. (3) לצוען: למצרים. (4) אח כנפיש וכו': על-פי משלי יח, 19: "אח נפשע מקרית עוז". הכוונה ליוסף שאחיו בגדו בו. קרית עוז שבעים: נראה ככינוי לשבטים. (5) בשלו: בגלל יוסף. לסוף שלו- שת שבועים: כעבור כא שנה. השווה 'סדר עולם', מהד' נויבאוואר (תרנ"ג), 28: "נמצא שפירש יוסף מיעקב אבינו (שלא שימשו) כב שנה". (6) גררם: הסופר כתב תחילה "גררם" ותיקן למעלה מן הטור. בשבועים: בשבועים נפש-

תשעת המנינים אשר לעבר גמנו / במספר ומידה ומנין אותם מנו / אבל מנין עשירי כי יימנה / העשירי יהיה קודש לשם המונה / ותעבורנה הצאן על ידי מונה / ביד צמח אשר לכן ממונה / [מרוכ] לא יימנו ולא יומדו / ומעוצם לא ייספרו ולא ייפקדו / ומשאון לא ייסקלו ולא ייאמדו / [ומ]תוקף לא יתחשבו ולא יתגודדו / בעט ברזל כל יהו נחרשים / בקנה בכתב כל יהו נחרתים / בספר בדיו כל יהו נרשמים / ביד ואצבע ופה לא נישומים / בלב ופה ומחשבת לא ניספמים / בפלס ומאזני משפט לא נשקלים / במסורה ואבן ואיפה לא נישלים / בחלש ופור וחבל לא עולים / בהמון אלפי רבבות לא ניקללים / כי על כל צמחי שדה מרובבים / ועל עפר הארץ פרים ורבים / ועל חול ימים פורצים ועוצמים / ועל דגני הים הם מעצימים / ועל כוכבי רום סנים ורמים / עד חוג תהום ארץ משרישים / ועד חוג שמי ערץ מעניסים / ובראש גלוי קוממיות הם לכים / ואז יעבור מלכם בראש לפניהם / ולשכון בינותם נצח בתוך מתניהם / [ול]חיות עין בעין תפקתנה עיניהם / ומאחוריהם דבר אומר תשמענה אזניהם / בא העת אשר חקתי בתורתם / להתהלך בתוכם / לשכון כזו בקרבם / באהבה ואחרה להרבות להפירות אתכם / בפחד ברעדה היות אלהים עליכם / אלהים אליהם אנוכי להיות לכם

להיות לחיות והיה כמו

ב. לפרשת זכור (דף 43 ב)

[ראשים]עמיד / עמלק להשמיד / מדור לדור הצמיד / להמחות תמיד
וידע כי הוא יי אלהינו יי אחד

ראש לכובשים

אפרתי עודו במדבר

באזני ספר וקרן נדבר

נבר והחליש נר כימדובר

דומם בשלו חרם ולא הפיל דבר

ראש למלכים

הופקד על ידי מחות וקרן

ולא שמר ציזי וצורו מכרו

נר למלוכה הנכירו

חללי גלבוץ אתו בשכרו

ראש המשוררים

טוב רואי כצג פרע מוסרו

יהיר פשבה בצקלג צלעות בשור

שיש להשלים: [חמישה]עמיד. הצמיד: הדביק את מצוות מחיית עמלק. (2) כי הוא: תלוי בין השיטין. (3) ראש לכובשים: יהושע. (4) אפרתי: יהושע, שהוא משבט אפי. (5) ספר זכרון: על שם "ויאמר ה' אלי-משה כתוב זאת וזכרון בספר ושים באוזני יהושע" (שמות יז, 14). (6) והחליש: שם, שם, 13. זר: את עמלק. כימדובר: כפי שנצטווה. (7) דומם בשלו חרם: השמש עמד דום למענו. (8) ראש למלכים: שאול. (10) ציזי: היו השנייה תלויה את מצוות ה'. וצורו מכרו: עליפי דברים לב, 30. (11) הנכירו: עשאו נכרי. (12) אתו: מנוקד בכה"ל. חללי גלבוץ: שמואל א, לא, 1. בשכרו: כששכר שאול את צבאו ללחמה בגלבוץ. והלשון מוקשה. (13) ראש המי שוררים: דוד. (14) טוב רואי: כינוי לדוד. כצג: כשעמד פרע מוסרו: משלי טו, 32. ר"ל: תקפו עמלק. (15) יהיר: כינוי לעמלק. צלעות בשור: את נשיו (שמואל א, ל, 5).

העשירי יהיה קודש: ויקרא, כז, 32. ר"ל המנייה העשירי. רית. לשם המונה: על שום שהקב"ה יערוך את המיפקד. צמח: המשיח. ומשאון: מרוב המונם. ולא יתגודדו: לא ייערכו גדודים גדודים. בקנה: בקולמוס. נישומים: נאמ"דים. ניספמים: מלשון סיכום. בחלש: בגורל. כי על כל צמחי שדה מרובבים: מלשון "רבבה כצמח השדה נתתיר" (יחזקאל טו, 7). ועל עפר הארץ: יותר מעפר הארץ. פנים: מלשון שגיא כוח. ובראש גלוי: ביד רמה (שמות יד, 8). תרגומו: בריש גלי. לכים: במקום: הולכים. להיות וכו': רמז לפסוקי הסיום של הקדושה: "להיות לכם לאלוהים וכו' והיה ה' למלך על כל הארץ וכו' כמו בדברי קדש כתוב לאמור ימלוך ה' לעולם וכו'".

ב. לפרשת זכור

[ראשים]העמיד: ההשלמה על פי שיקול הדעת. אפשר

כמרה נפש עם בידו מסרו
לשני נשפים ובקר צור סגרו

ראש בני הגולה

משרש נחש יצא צפע

נהרג ביד ימיני בלשון אפע

שש שקול ככרותיו בשפע

על כן עם צפיציו נתלה על שופע

ראש למשוחים

פועלי און אושי לצון

צבאותם יסחבו צעירי הצאן

קול שאון ושיחם לטבח כצאן

רחילי רחל יובילו שי לרצון

שרשם בעמלק היה מראש / תחילה לנחש ולחאבד ולחרוש / וכן בסוף אותם ידרוש / בידם לשכרם לענה וראש / בלהבם להסיק קש יבש בכוכד ראש / ביד צמח ואיש שמו מראש / ועמו לעד ישאו ראש / ונהרו אל טוב עובר בראש / על דגן יצחק ותירוש / ויעלו אל הר נכון בראש / ואיתם המתנשא לכל לראש / ספר וכוונות להם לדרוש / ספר מלחמות להם לפרוש / ספר תבירית להם לארוש / ספר העשר להם לירוש / להשמיע בסוף כמו מראש

להיות

ג. לפרשת פרה (דף 49 א)

אחד

איחד חוק המיוחד / בחוד דת להיאחד / בך להתאחד / מגוי מיוחד

יי אלהינו יי אחד

אלה עדות חק לעם חוקה

בחרת על לוח לבם ועל ספר חוקה

נמר אומר ופץ וביקה

דברים ארבעה אטום חקוק בם חוקה

מצות יבמה

הואסרה על אח קדחת כל עריה

וולד אם אין איף לייבום ראיה

בית-המקדש. על-פי ישעיהו ב, 2. המתנשא וכו': הקב"ה. ספר זכרונות: התורה. ספר מלחמות: כינוי לתורה, וכן בהמשך. לארוש: לומר להם. לירוש: להוריש להם.

ג. לפרשת פרה

הפיוט מיוסד על הדרשה בפסיקתא רבתי יד (מהד' איש שלום דף סד, א) ובמקבילות: "ארבעה דברים יצר הרע משיב עליהם וכולן כתוב בהן חוקה: אשת אח, כלאים, שער המשתלח ופרה אדומה". (1) איחד: הסופר כתב תחילה "אחד", ותלה יו"ד בין השיטין. בחוד: כמו: בחידת. (4) בחרת: מלשון "חרות על הלוחות". לבם: תלוי בין השיטין. ועל ספר וכו': איוב יט, 23. (5) וביקה: איני יודע לפרש. ואולי הוא שיבוש במקום: חיקה (= חקק), כמו שנראה מחויב מכוח החרוז. (6) אטום: סתום. (8) הואסרה:

(16) כמרה וכו': השווה שם, ל, 6: "כמרה נפש כל-העם". (17) לשני נשפים: על שום "ויכם דוד מהנשף ועד-הערב למחרתם" (שם, שם, 17). (18) ראש בני הגולה: מרדכי. (20) אפע: במקום אפע, נחש. (22) עם צפיציו: עם ילדיו. על שופע: איני יודע לפרש. (23) ראש למשו-חים: מלך המשיח. (25) צבאותם: את צבאותם. יסחבו וכו': על-פי ירמיהו מט, 20; ג, 45. (27) רחילי רחל: בני רחל.

שרשם בעמלק: שופטים ה, 14. בלהבם: של בית יוסף (רחילי רחל). קש יבש: את בית עשו (עובדיה א, 18). כוכד ראש: כלומר ביסודיות. ביד צמח: הצלעית הזאת ירשומה בין השיטין. צמח: המשיח. ואיש שמו מראש: גם זה כינוי למשיח, ששמו נברא קודם לבריאת העולם (פס-חים נד, ב). עובר בראש: כינוי לקב"ה. הר נכון בראש:

10 זאת כל תעוה יצר מאיו ראיה
חי חוקתה חק מלהרהר ברייה

מצלות כלאים

טעם שעטנו מאז סותר
יצור כל ישנה אף בסדן הותר
15 כורת לו חוק לכל יתנער
לקץ הימים י...

מצלות עזאול

מתבנים בו כל פושעים
נאמים מה טעם זה מכפר פשעים
20 שיח גירותיו לואטים אגן שבעים
עד יצרפו ויבחנו כל רשעים

מצלות פרה

פרה אשר בה טהורים מטמאים
צרי אף הושתה לטהרת טמאים
25 קיצבי חבואיה מכל אטומים
רצופים עד קץ יקפא טעמים

שמענו מצות ולא כל טעמיהם / תורות ולא כל נעימיהם / לדרוש ולקבל אתניהם / להכפיל בכפל
שכר מקימיהם / כי לא נאותו מאום מהם / ובזאת יבחנו נוכח קלמיהם / ולא יחפרו פניהם / בהגלות
לעניהם / ויחיו עין בעין מוריהם / ואניהם תשמענה מאחריהם / כל חידות וביאוריהם / כל סתומות
ופתריהם / כל מצות וחקיקיהם / כל חוקים ויקריהם / כל אמירות ודבריהם / ואז יצחילו מראיהם /
ויצהירו מאוריהם / לעיני כל רואיהם / ויגידו אשריהם / כי לא לריק היה יגיעיהם / וישישו וישמחו
באלהיהם / ויגיל וישמח בהם / בהתהלכו ביניהם / בשכנו במחניהם / בשבתו עמיהם / בנאמו להם
להיות

ד. לפרשת החודש (דף 53 א)

סעמים

אחד ייחד חודש זה מיוחד / בנפיו היות מאוחד / בו תדשות מואחד לאחד
לגוי מופחד / מתחידים לבם נתיחד
י אלהינו י אחד

חידוש ניסי צורים

5 אב ועדנה כעוררו מלדגות

אשת אח. (10) זאת וכו' : שיעורו : לבל יתעה היצר בעניין
זה לומר : מה ראתה תורה על ככה. (11) חי : הקב"ה.
מלהרהר ברייה : שלא תהיה שום ברייה מהרהרת בזה, כי
גורת מלך היא. (13) סותר : לא פורש. (14) כסדיו : בטלית.
(15) כורת לו חוק : נאמר בו "חוקה". לכל יתנער : כדי
שלא יהיה מפקפק ומדלג בו. (16) י [...]. : כנראה יש
להשלים : יפטר. (18) מתבנים : כנראה כמו : מחטטים.
ואפשר שיש לפרש : נבחנו. (20) שיח גירותיו וכו' :
סנהדריות של ישראל (אגן שבעים, על-פי שיר השירים ז,
3 : "שררך אגן הסהר", ושיר השירים רבה לפסוק זה :
"אלו סנהדרין") לומדים (לואטים) שיח גירותיו של הקב"ה.
(21) עד וכו' : עד שיבוא המשיח ויתפרש לנו טעמו של
דבר. (24) צרי וכו' : איך נעשתה תרופה. (25) קיצבי :
מלשון "לקצבי הרים ירדתי" (יונה ב, 7). חבואיה : מסת-

בקרב כסותים נחרפו ללעגות
גאה הצמיח חדשות להפריח ערוגות
בקץ בשורת לוי ונשי עוגות

חידוש ניסי חם

10 דורי צוענים בעשר נידושים
הוללו עד בוא זמן קידושים
ובבוא עת דודים יצאו בו קדושים
צדק להתחיש ראש ראש חדשים

חידוש ניסי משכן

15 זר עטרות עשר בראשו הותכן
חי כי בו ביום באוהל שכן
טומן ששה חדשים נעול ומשכן
בראשון באחד לחודש הוקם המשכן

חידוש ניסי באי לארץ

20 ירדן בעברם חל כל עם ולשון
כחרבו מימי וניצרו כאישון
למעלה תרחק מאד עד נראו מפישון
העם עלו מן תירדן בעשור לחודש הראשון

חידוש ניסי מדין

25 מושיע צעיר אביעור קדם באל עשות חיל
יפה ונוסה בניזת טל בליל
סוטנים חילל בתקע קרני איל
במשה עוז אומר יי עמך גבור החיל

חידוש ניסי אסנפר

30 עלותו לחרף סבוכה חומת אש
פגריו ושללו בקץ עשן צלי אש
צומתו משמניו כמאכלת אש
ותחת כבודו יקוד פיקוד אש

עיום/ראשון לציון הנה הנם". (14) נסי משכן : לפי שה-
משכן הוקם בניסן. (15) זר עטרות עשר : על-פי הנאמר
בשבת פז, ב : "אותו יום (שהוקם המשכן) נטל י' עטרות"
וכו'. (17) טומן וכו' : על-פי הדרשה בשמות רבה גב, ב :
"ששה חדשים היה עוסק משה במשכן". (20) חל : מלשון
חיל ורעדה. (21) וניצרו כאישון : השווה הכתוב בדב-
רים לב, 10. (22) למעלה תרחק מאד וכו' : על-פי הדרשה
בסוטה לד, א : "שהיו מים נגדשין ועולין כיפין על גבי
כיפין יתר מג' מאות מיל עד שראו אותן כל מלכי מורח
ומערב". ועיין שם. (23) והעם וכו' : יהושע ד, 19. (24)
חידוש ניסי מדין : מדבר בגדעון. עיין שופטים ו, 11 ואי-
לך. (25) צעיר אביעור : השווה שם. (26) ניסה ונוסה וכו' :
ראה שם, ו, 37. (27) בתקע קרני איל : ראה שם, ז, 18.
(28) במשה וכו' : ראה שם, ו, 12. (29) אסנפר : סנחריב
(עזרא ד, 10). וכן הוא בסדר עולם רבה' (מהד' גויבאואר,
עמ' 56) : "שעלה בפרוס הפסח". (31) נשללו : נבזו. (32)
ותחת כבודו וכו' : ישעיהו י, 16. (35) קצין חנה : המן.

ולרבות. (6) בקרב כסותים : בין אומות העולם הדומים
לקוצים כסותים. נחרפו : נתבזו. ללעגות : ללעג. (7) גאה :
הקב"ה. להפריח ערוגות : להקים ולד לשרה. (8) לוי
וכו' : בראשית יח, 6. (9) חם : מצרים. (10) דורי צוענים :
דורותיהם של מצרים. ואפשר שיש לגרוס : דרי צוענים,
כלומר : ישראל שגרו במצרים. בעשר נידושים : שהפכו
לזרע מכות. (11) הוללו : לפי פירוש ראשון מלשון הול-
לות וסכלות, לפי פירוש שני מלשון קודש הילולים לה.
זמן קידושים : עת הגאולה. (13) צדק להתחיש : בדין נת-
יחס חודש ניסן. ראש ראש חדשים : כך מכונה ראש חודש
ניסן בפי בני ארץ-ישראל הקדמונים. השווה מאמרי "ראש
ראשי חדשים". 'תרביץ', לו (תשכ"ח), 265 ואילך, וכן
[ד], 29 ואילך. מקור נוסף שבו מכונה ראש חודש ניסן
בשם "ראש ראשי חדשים" מצאתי גם במקום אחר בכה"י
שלנו (דף 37, א) בזולת (כנראה גם הוא קלירי) לפרשת
החודש : "ארבע מאות ושלשים צור עיום/בראש ראש -
ש י ח ד ש ים בשרם לגוננם/גם לעתיד על ישועתו הש-

שיתה נתבצעה בדברי שירה משוכללים ואילו המשכה וסופה בדברי פרוזה חסכוניים. לפיכך אפשר להניח, שקטעי הפרוזה המפורזת שורבבו לקדושתאות בקטעי הסיום שלהן מתוך רצון להקל בעזרתם על המעבר מן התבניות השיריות הכבדות והמדוקדקות של הקומפוזיציות אל לשון נוסחאות הקבע שלאחר מכן.

אמת, בפיוטי ייני לכל הפחות, אבל גם באותן קרובות, אולי קליריות, שמצאנו בהן פיוטי ט³ מן הטיפוס הנ"ל, מופיעים קטעי הפרוזה המפורזת גם בסילוק וגם בסוף פיוטי הקדושה, ודבר זה ודאי מתמיה, מפני שנראה ממנו כאילו נתכוונו הפייטנים להציב ציוני סיום לקומפוזיציות שלהם בשני מקומות. אבל באמת אין הדבר מופלא. הגורמים הפועלים על עיצובן של תבניות פיוטיות אין חיותם מרובה, וגם אם יש בהם לחולל חידושים בהופעתם, אין כוונה יפה בדרך כלל גם לבטל חידושים אלה כשהם נעלמים, או לשנותם בהתאם לשינויים המתהווים בהם. שינויי תבנית החלים בפייטנות בגלל גורמים חיצוניים, לא בהכרח ממשיכים למשוך את חיותם מן הגורמים שהצמיחו, אלא מרגע שחודשו הם חיים ומתפתחים באופן עצמאי בצל המסורת המגינה עליהם ובזכות דבקותם של יוצרים ושל מתפללים בצורות שנתקדשו בעתיקות, גם לאחר שחדלו מזמן להיות מתאימות למנהגותיהם. הקטעים "הסילוקיים" בקדושתאות ייני אינם מכוננים לשמש להן סיום הלכה למעשה, אבל הם מוצבים במקומותיהם משום שעוד קודם לכן נהוג היה, בגלל הטעם האמור, לעצב בדרך זו או את הסילוק או את פיוטי ט³, דבר שגרם לפייטנים מאוחרים יותר לעצב כך גם את הסילוק וגם את קטעי הסיום של פיוטי ט³⁴. ייני מייצג בקדושתאות שלו שלב שבו נתמזגו כבר שתי המסורות האלטרנטיביות ונעשו מסורת אחת.³⁵

פחות סבירה ההנחה, שייני וההולכים בעקבותיו נתכוונו לתת למתפללים לבחור בין שתי האפשרויות המסורתיות, לסיים את הקדושתא בסוף הסילוק או להמשיך

³⁴ תופעה זו מסבירה את היווצרותם — שלא לצורך, לכאורה — של קטעי הסילוק ביוצרות ובקרובות הייני לזמנים החול המצוינים. תבניות אלה עוצבו בשלב מאוחר יותר, לפי דוגמת הקדושתאות. כנגד זה מתאים "הסילוק" שמי צאנו בסוף שלשלת קינותיו של הקלירי לתשעה באב ("ויי כון עולם") להיגיון הראשון של הקטעים הללו, שהרי קטע זה נועד לסיים את קרובת הייני של הקלירי והוא קטע אחרון בה. אישור מפתיע לתנחה העקרונית שהנחת ישראלי בעובדה, שהדושה מסיים את סילוקיו בקטעים של פרוזה פשוטה, בלתי מחורזת! (ראה קאלה [7]).

³⁵ אין צריך לומר, שאין עובדה זו שוללת את האפשרות, שקדושתאותיו של ייני עדיין הקיפו, בשרידי חטיבות מקור צצות, את כל ברכות העמידה, כפי ששיערת במאמרי [5].

מסתיימות אחרי הקדושה, ויש בהן קטעי פיוט המכונים נים לעטר את פסוקי הקדושה (פיוטי ט), ומקצתן מסתיימות לפני הקדושה, יחד עם סילוקן. אין ספק שקצו צורן של הקדושתאות נעשה בהדרגה, ושהקדושתאות המקיפות בעיבוד פיוטי גם את הקדושה מייצגות שלב יום יותר בתולדות הסוג; אבל נראה, שמציאותם של פיוטי ט בקדושתאות שהגיעו אלינו אינה בהכרח עדות לקדמותן, והעדרם אינו בהכרח אות לאיחורן או לקיצוץ נוסחן בידי מעתיקים, אלא נראה, שבימי ראשוני פייטנינו כבר היו שני טיפוסים הקדושתא בשימוש, והמשוררים בחרו בין שניהם בהתאם למסורתם ולמנהגם.³⁶ עובדה היא, שבקדושתאותיהם של כמה פייטנים קדומים מאוד, כגון הדושה ³⁷ ושמעון בירבי מגס, ³⁸ לא מצאנו פיוטי ט. נעוד ידוע לנו, שפייטנים קדומים שחיברו פיוטי ט לקדושתאותיהם דאגו לעיתים קרובות להשאיר בראשי הקטעים האלה זכר לנוסחאות הקבע של הקדושה (אף על פי שאלה נועדו להידחות מפני הפיוטים) ³⁹ — סימן שהצורה היה מצוי הרבה אצל נוסחאות הקבע של קדושת העמידה, דבר שאי אפשר להעלותו על הדעת אלא במצב ובשעה שרוב הקדושתאות שוב לא הקיפו את הקדושה גופה, אלא נסתיימו על ספה.⁴⁰

קיצוצה של הקדושתא העמידה לפני המחברים הקדומים בעיה תבניתית חמורה, שהרי אי אפשר שלא הרגישו בכפילות הסגנונית שנתהוותה בגללנו בעמידה, שרא-

מובן שאין להוציא מכלל אפשרות את שימושם המשולב של כמה מנהגות בעת ובעונה אחת. גם פייטנים, שכנראה לא חיברו פיוטי ט בקדושתאות סטנדרטיות, חיברו, למשל, פיוטים מסוג זה בקדושתאות ימי הכיפורים שלהם, וזאת משום שקדושתאות אלו לא נסתיימו בפיוטי הקדושה אלא הקיפו גם את הברכה הרביעית, שבה נכללו הסליחות והידידים, וכן, בדרך הטבע, גם את הברכות האחרונות. המנהג לחבר פיוטי ט בקדושתאות ימי כיפור (וכן, מאותה סיבה, גם בקדושתאות מוסף של ראשי שנים) נשתמר גם בפייטנות המאוחרות. על עניין זה עיין במאמרי [5]. גם בקרובות הייני לימות החול, שנאמרה בהם קדושה, נשתמרו פיוטי ט, ושוב מפני שקרובות אלה הקיפו את כל העמידה. אפשר שקיומם הסימולטאני של מנהגים שונים בנקודה זו הוא שהביא לטשטוש אופיים של פיוטי ט³, שהרי ייתכן שפייטנים מאוחרים יותר, שרצו לחבר פיוטי ט³ בסופי קדושתאותיהם, כבר למדו בזה לא מן המסורת האוטנטית הקדומה, אלא מן המקבילות שמצאו בקרובות הייני ובקדושתאות הימים הנוראים.

ענין הערה 7 לעיל.

ענין הערה 8 לעיל. כתיב הידי שבתם הגיעו לידינו פיוטי הדושה ור' שמעון קדומים מאוד.

ענין בעניין זה במאמרי [5], 12; [5], רכט ואילך; [15], 50 והערה 25.

כל הדוגמאות המביאות מלות פתיחה כאלה בראשי קטעים יתנו לקוחות מקדושתאות ר"ה ויום כיפור. מסתבר שבמקור מותיהם של אותם פייטנים קדומים (יוסי בן יוסי והקלירי!) לא אמרו פיוט בקדושה ברוב ימות השנה.

חידוש נסי שושן

35

קצין חנף קצין עלי עם לשון
רוב הון פילס לרושש ריבסן
שדי חש כקדם להרחיש ניסן
בחודש הראשון הוא חודש ניסן

חידוש נסי שושן [על למים]

40

תעיר למגר כס ור ממחיצתו
תניא ותסר תבונת עצתו
מחיתו יצמח צמח במחיצתו
כמילוש בצק עד חומצתו

כל גאולות ונחמות וישועות / אשר מאז ועד אז מושיעות / בקץ חודש זה נושעות / וכל בשרות ואמרות ושמועות / אשר מעד ועד נעדר נשמעות / לאותות זה חודש משמיעות / הנוקב אביב לשם אביבותיו / יוחס ראשון לשם רשיונותיו / הותק ראש לשם ראשיותיו / ניקרא ניסן לשם מסותיו / ליציאת אסירים הולקשו נתיבותיו / לזני גלים נתכנו אורחותיו / לראש שנים ישרו מסילותיו / לשבת מלכים כוננו אשורותיו / לעולי גלים צועדו פעמותיו / לרשן עדרים עבו טיפותיו / לתבואת בר תואבו עביבותיו / להפריח נטיעות נאווי אבותיו / לזילת טללים עיששו חביבותיו / לעריפת לקושים רעפו שערותיו / למגד שקקים חומי שמשותיו / לעטוף עמקים רועעו שירותיו / להלביש כרים נרשו כרמלותיו / לזימם זלילות חולקו מסורותיו / לכימה וכסיל נחצו משקלותיו / לחרס וסהר חודשו אותותיו / לכל כוכבי אור הושו מידותיו / למזרות ומזלות סימו מופתותיו / לשבעה מאורות נחלו פורותיו / לשבעה רקיעים נאספו ביאורותיו / לשבעה ימים מוצו מלקושותיו / לשבעה ארצות שובעו מזלותיו / לשבעה שבתות נוספו נידבותיו / לשבעה שמחות הובדלו עינותיו / לשבעה מחיצות ילכו יונקויותיו / לשבעה בתים יינקו שתילותיו / לשבעה מעלות יעלו בכורותיו / משבע מענות לענות אל ממענותיו / להשמיע דתותיו לעיתותיו / לנצרי עדותיו / להיות לכם לאלהים

באה לקשט היא קשה וסבוכה. במקום אחר ³⁸ ניסיתי להוכיח, שהקדושתא הקדומה מאוד, הקדם-קלאסית, הקיפה בלי ספק את כל ברכות העמידה, ורק תהליכים מאוחרים יותר קיצרו וקיצצו וצמצמו את היקפה המזוני-מנטאלי לשתי ברכות ומחצית הברכה בלבד. תהליך קיצור של הקדושתא קשור בלי ספק בתהליך התרחבות חלקה השלישי, כי אלמלא נתרבה ונתנפח חלק זה בלא שיעור, לא היו חטיבות הקדושתא האחרונות מתגמדות ואחרי-כך נושרות לחלוטין.

הקדושתאות שבידינו אינן שוות במידותיהן. למען האמת נמצאים בידינו שני דגמי קדושתאות: מקצתן

רות: לכוכבים. פוימו: נקבעו. נחלו פורותיו: הוגרלו גורלותיו. מלשון חלשים ופורים. ביאורותיו: אולי מלשון ביאור, כלומר: ברכותיו המפורשות. לשבע שבתות: שמי פסח עד שבועות. נופפו נידבותיו: ניתנו גשמים, עליפי תהילים סח, 10: "גשם נדבות תניף אלהים". לשבע שמי חות: עליפי תהילים טז, 11. לשבע מחיצות: קשה לדעת כוונתה. לשבע כיתות: הכוונה לנאמר בויקרא רבה ל, ב ובמקבילות: "שבע כיתות של צדיקים בגן עדן זו למעלה מזו" וכו'. יינקו: במקום: יינקו. לשבע מעלות: השווה 'בית המדרש', ערך אהרן ילינק, ה (1872), 103: "שבע מעלות הצדיקין הן בגן עדן, בשבע חופות נפרדות אלו מאלו". משבע מענות: משבעת הרקיעים.

³⁸ במאמרי [5]. ועיין גם במאמרי [5], 393 ואילך.

הדוגמאות האלה, המצטרפות למה שמצוי אצל ייני בכל קדושתאותיו, הן מיוחדות במינן לפי שעה, אבל קטעי הגניזה עדיין לא נבדקו מבחינה זאת, ואפשר שיימצאו עוד דוגמאות דומות להן. מכל מקום מוכח לפיהן, שהיתה אסכולה — קדומה מאוד! — בפייטנות, שנציגיה נהגו לסיים גם פיוטי ט³ שלהם בקטעי פרוזה מחורזת. עד שאנו תמהים על שתי פיסקות של פרוזה מחורזת בקדושתא, ניתוספה אפוא לתמיהתנו פיסקה שלישית.

בעיית היקפה המקורי של הקדושתא ביחס לעמידה שהיא

כצנ: כאשר ניצב. (36) רוב הון פילס: שקל עשרת אלפים כיכר כסף. ריבסן: אולי: גבהותם. מלשון "והרכסים לבק-עה". (37) להרחיש: לגרום שיתרחש. (38) בחודש וכו': אסתר ג, 7. (43) כמילוש וכו': הושע ז, 4. לשבת מלכים: לפי שניסן הוא ראש השנה למלכים (ראש השנה א, א). עבו: כנראה מלשון עבה. תואבו: נרצו. עביבותיו: כנראה: עניו. נאו: הסופר כתב "תאבו" ותיקן למעלה מן השורה. לזילת: עיששו: נראה לי מלשון עסיס. לעריפת לקושים: להורדת גשמים. רעפו: נטפו, מלשון "רעפו נאות מדבר" (תהילים סח, 13). שעי: רותיו: מטרותיו. חומ: נתחממו. רועעו: מלשון תרועה. גרשו כרמלותיו: מלשון "גרש כרמל" בויקרא, ב, 14. מסורותיו: המתנות הנמסרות על ידו. נחצו: נחלקו. למי-

בה עד סוף פיוטי ט. שהרי יניי לא פייט מלכתחילה אלא בשביל עצמו, והוא ידע יפה היכן נוהגים לסיים את הקדושתאות במקומן.

ומה שלא מצאנו פיוטי ט⁸ המסתיימים באופן קבוע בקטעי פרוזה מחזרות אלא אצל יניי בלבד, ולא מצאנו כך במסורת הקלאסית של הפייטנות הקדומה, גם זאת אינה תמימה. שהרי מבין שני דגמי הקדושתא נקבע כד- גם סטאנדארטי זה שהסתיים בסילוק, ופיוטי ט נכתבו מעט מאוד מימי הקלירי ואילך. בידי פייטנים שחיברו פיוטים מסוג זה כבר היתה המסורת התבניתית של הקט- עים האלה רופסת. הם עיצבו לשלושת פיוטי ט בדרך הטבע תבנית סימטרית, ולא הפלו את הקטע האחרון לטובה משני הקטעים שלפניו.⁸⁶

הנחתי ביחס לתפקידם של קטעי הפרוזה המחזרות בסי- לוקים ובסופי פיוטי ט⁸ מאפשרת לתת הסבר גם לאופי הפרוזה המיוחד של פיוט ד. העובדה שפיוטי ד מנס- חים בלשון של פרוזה מחזרות נראית רומזת על קיומו הקדום של דגם קצר של קדושתא, שלא היו בו הרחבות לקראת הקדושה, ושבה על סימום עם סילוק קצר אחרי המשלש, הוא פיוט ד שבקומפוזיציות הקלאסיות.⁸⁷ קיומו של טיפוס קצר כזה של קדושתא קרוב אל ההיגיון, כי ההרחבות במשלש אינן מחויבות המציאות הליטורגית.⁸⁸

⁸⁶ למותר להדגיש, שהכוונה הראשונה בהיווצרות קטעי הפ- רוזה המחזרות בנקודות הסיום של הקדושתאות, שאותה שיערתי כגוף המאמר, לא היתה מודעת לדורות המאוחרים יותר. אלה העתיקו את תבניות הפייטנים הקדומים כפי שמצאו וכפי שהקילות הורגלו אליהן בלי לדעת את פשרן. הוא שאמרתי לעיל: הקשר בין העקרונות הליטור- גיים או האסתטיים לבין התבניות הפיוטיות המתהוות מכר- חם אינו גורם מכריע והכרחי, מלבד בנקודת הראשית של גיבוש צורות הפיוט. משם ואילך תלויה התפתחותן של אלה בגורמים אימאננטיים הדומים לגורמים המפעילים התפתחותן של תבניות שיריות בדרך כלל.

⁸⁷ השערה זו העלה כבר ג. אורמאן בנספח שלו לספרו של מורטון [8], ו, 76). ביחס להתהוותן של פיוט ד בקדושת- אות העלית סברה אחרת במאמרי [25], 396. שם הנחתי, שפיוטי ד נקבעו תחילה כמיני סטרופות סיום פיקטיביות לאחר המשלש, כדי להקבילו באופן סימטרי למגן ולמחיה. ההסבר המוצע במאמר זה נראה בעיני כעת יותר, מפני שיש בו פתרון גם לאופיים הפרוזהיים המיוחד של פיוטי ד. ייתכן שראיית פיוטי ד — אמנם בשלב מאוחר יותר — כמשלימים את התאמת המשלשים לחטיבות שלפניהם, הג- נה עליהם לבל יישטמו מן הקומפוזיציות המורחבות לאחר שהופקעו מתפקידם הראשון כמעברים אל הקדושה בקדו- תא הקצרה.

⁸⁸ כידוע הושטמו הרחבות אלו גם מן הקדושתאות הספרדיות (מלבד קדושתאות ימי כיפור). אלה מדביקות את סילוקיהן (הארוכים מאוד) אל שלשלת הפסוקים של המשולש. ראייה זו מובאת גם על-ידי אורמאן (מפי זולאי) לתמיכת השע- רתו. עיין במקום הנזכר בהערת הקדומה.

והן כמעט הפיסקאות היחידות בשירת הקודש שלנו שאינן חופפות במדויק את מיבנה נוסחאות הקבע של התפילה.⁸⁹ הניפוח המופלג של קטעי ההרחבה, והסרבול הרב שאי- יין את הקדושתא בגלל, חיבו, מן הסתם, בשלב מסוים, שייחוצר גם דגם מקוצר ונוח יותר של הסוג. ראוי שנד- גיש, שאי אפשר להניח שדגם הקדושתא המקוצר, שאת קיומו אני משער, קדם בזמן לדגמים הארוכים יותר, אף על פי שההתפתחות בתחומי הליטורגיה מובילות בדרך כלל מן הצורות הקצרות אל הרחבות יותר. כי ניסוחו של הקטע שלנו בפרוזה מחזרות מוכיח, על פי הנחתי, שהוא שסיים את הקדושתא הקצרה, ונמצא שפיוטי ט כבר לא היו מיוצגים בה; על כורחנו אין כאן אלא אלטרנא- טיבה סימולטאנית של הקדושתא המונומנטאלית מן הד- גם הקלאסי.

התהליך שהביא לעיצובו של הדגם המקוצר של הק- דושתא קרה בתקופה שאין לנו ממנה שרידים כתובים. אבל ההיגיון ההיסטורי מחייבנו לשער, שבאותה תקופה היו שני שלבי התפתחות קונסקוטיביים בנקודה זו. לרא- שונה היו פיוטי ד סילוקים ממש, לא רק מבחינת ניסוחם וצורתם, אלא גם מבחינת תוכנם: הם דיברו, ממש כמו פיוטי ח בקומפוזיציות הקלאסיות, בפמליה של מעלה ובקדושה, והעבירו בסופם אל הפסוק בישעיה ו, 3: "קדוש קדוש קדוש" וכו'. לימים, כשנתאזרה בפייטנות היצירת הדגם המורחב של הקדושתא,⁹⁰ החליפו המשור- רים את הקטעים הסילוקיים האלה בנוסחאות הקבע "אל [נא] תתגדל ברוב תפארתך" או "אל נא לעולם תעריך". לשני הקטעים האלה אפי ברור של פתיחה ונטילת רשות:⁹¹ הם נועדו לפתוח, בנוסח קבוע, את סדרת פיוטי

⁸⁹ הכוונה לעובדה, שבסוגי הפיוט הקלאסיים מצאנו לעולם את קטעי הפיוט בנויים כדי לשמש מבוא ישר לפורמולה ליטורגית מסוימת. מן הכלל הנה יוצאות רק הרחבות הקי- דושתא (וכן ההרחבות בשאר סוגי הקרובה, כגון הסליחות, הקינות, הרהטים וכדומה) ואולי גם פיוטי ה"ועד מתי" בסוף מערכות היוצר. (על פיוטים אלה עיין דברי ב-[25], 265).

⁹⁰ יש להדגיש שוב, שאין להעלות על הדעת, שהקדושתא המורחבת התפתחה מן הקצרה, אלא יש לשער את קיומם הסימולטאני של שני הדגמים זמן ארוך די הצורך כדי שהסילוק של הדגם המקוצר יוכל להשפיע על הדגם המור- חב בעיצובו של פיוט ד (השווה סעיף ד לעיל). אבל כאן ייתכן אולי להעלות על הדעת במידה גדולה יותר של סבי- רות את האפשרות, שפייטנים קדומים העמידו בשלב מסוים בקדושתאותיהם שני סיומים אלטרנאטיביים, אחד בפיוטי ד ואחד בסילוקים, כדי לאפשר לעצמם תימרון נוח — לא בהתאם למנהג, שהרי אי-אפשר כלל שפקקו בו — אלא בהתאם למצבים ליטורגיים ספציפיים מסוימים הפותחים לעיתים פתח להאריך והמחייבים לעיתים לקצר. על תופעה דומה בשבעת המאות הסבתי את תשומת הלב במאמרי [15], 294 ואילך.

⁹¹ השווה ב"אל [נא] תתגדל": "בתג פלוני ננעים שבח לח' לותיך / להודות לשם קדשך להשתבח בתהילתך", וכן ב"אל

ההרחבה שכוונה לתכין את הקדושה. נוסחאות הקבע האלה הפקיעו את ה"סילוקים" מנושאם הספציפי, ששוב לא תאם את מקומם, אבל יחד עם זאת שמרו שמירת-ימה על אופיים הפרוזהיים. פיוטי ד (ו-ה) של הקדושתאות שבידינו שבו והחליפו את פיסקות הקבע, שהיו תקועות כנטע זר, מאובן וצורם בגוף הקומפוזיציות, והעמידו במקומן קטעי פיוט נייטראליים מבחינת נושאם, אבל מתחלפים ומתגוונים מקומפוזיציה לקומפוזיציה.⁹²

ההנחה שפיוטי ד שימשו לפנינו מעברים לפסוק הראשון של קדושת העמידה אינה סומכת רק על ההשערה ועל האנאלוגיה עם פיוטי הסילוק וסיומי פיוטי ט⁸, אלא היא מקוימת גם מכוח כמה סימנים נוספים. כידוע מסתיימים פיוטי ד בקדושתאות שבידינו במלת "קדוש" או בפור- מולה ארוכה יותר שסופה כך. במקום אחר ([25], כו) הנחתי, שהמלה שימשה ענייה בפי הציבור על פיסקות פיוט שהוקראו בפניו על-ידי החזן או מקהלתו; בשימוש מטיפוס זה מופיעה הפורמולה גם בסוגי פיוט אחרים. אבל עד כה לא נתפרש מקור המלה. והנה, ראינו, שגם הקטע "[אל נא] תתגדל" וכו' מסתיים במלה זו;⁹³ ייתכן אפוא מאוד, שמקורה בפיוטי ד הקדומים, ששימשו, על פי הנחתי, מעבר לפסוק ראשון של הקדושה ("קדוש קדוש קדוש" וכו'). סביר להניח, שהמלה "קדוש", או פורמולה ליטורגית ארוכה יותר שנסתיימה כך, שימשה ימי קדם מעבר קבוע מן הסילוקים אל הפסוק הראשון

נא לעולם: "נוראותיו שיחו ספרו צבאיו" וכו'. בכ"י ט"ש H 2/91 מופיע הקטע "אל נא לעולם" כרשות ליוצר! לד- עתי אי אפשר לקבל את השערתו של זולאי [9], שאין החלק הראשון של "אל נא לעולם תעריך" אלא נוסח נוסף של ברכת קדושת השם, ואילו החלק השני — שייר של סילוק מקרובה קדומה. הקטעים אינם חד-משמעיים די הצורך להצדיק השערה כזו.

על פי זה ניתן אולי להסביר גם את התופעה, המזרה לכ- אורה, שדווקא בקרובות ימי הכיפורים חסרים באופן קבוע למדי פיוטי ד ו-ה (במקומות שהם נמצאים — בקומפוזי- ציות קדומות — הם אינם על פי רוב אלא תוספות של עור- כים מאוחרים). לפי הנחתי אין פיוטי ד ו-ה אלא זכר לדגם של קדושתא קצרה ששימש בצד הדגמים המורחבים בקהי- לות שונות בימי קדם. אבל קרוב מאוד להניח, שלא היו קדושתאות (קצרות) כאלה נוהגות בימי כיפור, ולכן הן לא יכלו להשאיר את רושמן התבנית על הטיפוס המקביל. בעובדה שבכתב-היד שבידינו, המביאים את הפיסקה "[אל נא] תתגדל", מצאנו כמעט תמיד את הסיום "קדוש" כלול בפורמולה רחבה יותר, אין הוכחה ביחס לנוסח הקדום של הפיסקה. גם דרכי הסיום של פיוטי ד בכתב-היד שבידינו אינם נראים תלויים — ביחס לאורך הפורמולה — ברצונם הראשון של הפייטנים אלא במנהגם המאוחר יותר של המ- עתיקים. ככל שכתב-היד חדש יותר, הפורמולה ארוכה יר- תה. את הפיסקה "תתגדל" וכו' מצאנו עד עכשיו כמעט רק בכתב-יד מאוחרים יחסית.

של הקדושה. משם נתגלגלה מלת הסיום ל"אל נא] תתגדל", ומשם אחר כך גם לפיוטי ד בקדושתאות המאו- חרות.

אבל תופעה נוספת, שעדיין לא הועלתה במחקר, מעי- דה כנראה גם היא על שימושם הקדום של פיוטי ד כמע- בירים לפסוק הראשון של קדושת העמידה. בכתב-יד לא מעטים בגניזה מצאנו, אחרי פיוטי ד בקדושתאות, ועל פי רוב אחרי הפורמולה "[אל נא] תתגדל", קטעים פיו- טיים סטריאטיפיים בתבניתם, שתחילתם הקבועה במ- לים: "קדוש קדוש קדוש". בקטעים אלה יש כמה סימנים של זרות וראוי שנתארם.

המדובר בפיסקאות פיוט מורכבות, שלא נשתמרו בי- דינו, כנראה, בנוסחן המקורי. לראשונה באות שתי סטרו- פות תלת-טוריות המסתיימות בפסוק. הסטרופה הראשו- נה פותחת במלים "קדוש קדוש קדוש" וטוריה מביאים בראשן שלוש פעמים אות ק. הסטרופה השנייה פותחת במלת הקבע "רחום", ומביאה שלוש פעמים אות ר. או- תיות ש—ת אינן מובאות. במקומן בא תמיד "פזמון" של פייטן החותם "יהודה חזק", ואין לדעת מי הוא. ברור, שמלכתחילה היו כאן ארבע סטרופות תלת-טוריות (ק— ת), שנקראו להשלים אלפאבית שהקיף את המגן, המחיה והמשלש ודילג על פיוט ד.⁹⁴ ה"פזמון" הוא תוספת כו- ראלית, אופיינית לפייטנות המזרחית המאוחרת, בת המ- אות ה-ט—יא.⁹⁵ והנה, שיטת מיבנה זו של פיוטי א—ה בקדושתאות היא השיטה הנהוגה גם בידי הדושה, ואף על פי שהקטעים שאנו דנים בהם אינם נראים קדומים במיוחד, אין ספק שהם מייצגים תבנית קדומה, לא כל שכן בהתחשב בעובדה, שלא מצאנו מעולם משלימים באמת איוו סידרה אלפאביתית שנפסקה לפניהם, אלא הם תלויים כמו באוויר באקרוסטיכון הקטוע שלהם. ועוד: לעיתים מצאנו אחרי ציון הפורמולות "תתגדל וכו' כי אתה וכו'" ציון סתמי: ק[דוש] ק[דוש] ק[דוש] וכו',⁹⁶ בלי

⁹⁴ בכ"י קמברידג' Or. 1080 12/65 מצאתי באמת בתוך שריי- די קרובה לפרשת בלק (חלקים ממנה אולי לר' שמעון בירבי מגס; הדפים תלושים מתוך טומס גדול, שקונטרסים ממנו פזורים באוספי גניזה שונים, ובו יוצרות וקרובות של דוסא בן עלי ובני משפחתו [?]; עלי, יהושע ובנימין) פיוט ד (א—ל), אחריו מסומן: "כי אתה" וכו' ואחריו בא קטע שתחילתו כנראה "[קדוש קדוש קדוש] קידש שמו בעם נור- שע" והוא עשוי ארבע סטרופות מרובעות המקיפות את האותיות ק—ת. אבל הדף קרוע בראשו ואי-אפשר לשחזר את נוסחו.

⁹⁵ על תפקידם של "פזמונים" אלה, המופיעים בחלקי-הפנים של הרבה קדושתאות (מאוחרות), ועל השלב שהם מייצגים בהתפתחות הפייטנות המזרחית, עיין במבואי ל"פזמוני האנונימוס" העומד להופיע בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. השווה גם דברי זולאי [3], רלא ואילך, שלח ואילך, ובמפורד במקומות נוספים במחקר זה.

⁹⁶ כגון בכ"י אוקספורד 107 f 19, בכ"י המוניאן הבריטי 5557 R ס' 5 ועוד.

ו. (1) **איתן** : אברהם אבינו (3) **קרוב יי וכו'** : תהילים לד, 19. (4) **ריחמה** : את שרה. (5) **רבים היניקה** : מיוסד על האגדה בבבא מציעא פו, א : **י"כי כמה בנים היניקה שרה וכו'** מה עשה אברהם ? הלך וזימן את כל גדולי הדור ושרה זימנה את נשותיהם וכל אחת הביאה את בנו עמה בלא מזיקתה, ונעשה נס בשרה אמנו ונפתחו דדיה כשני מעיינות והיניקה את כולם". (6) **ראוה נשים וכו'** : שיר השירים ו, 9. (7) **ל** : לאברהם (בכתב־היד כתוב : לי).

והַגִּישׁוּ לְמִלְחָה בֵּן שְׁמוֹנֶה יָמִים כְּהַנְחִילִי
דָּצָה אִמּוֹ וְנָמָה נִשְׁמַע פִּילוּלִי
הַבֵּן זָכָר יִלְדָּתִי לְבַעֲלִי
חִי וּבְרוּךְ צוּרִי אֲשֶׁר לֹא הִבְהִילִי
וְיִי מוֹעֵד חֶקֶק לְשַׁחֲלִי
קָמָתִי וְצָרְחָתִי בְּקוֹלִי
וְתֹאמַר שָׂרָה צָחוּק עָשָׂה לִי

10

15

ז. בתוך "אגמונו שלחף" ליוסף בירבי ניסן משה קריי-
תיים, לוישע.⁵² הקטע מופיע בכ"י אוקספורד 2712/4,
2687/9, ט"ש 9/64, Misc. ט"ש 24/87, Misc. וס"ח
110.60.

י' ק' ק' קראוך קהל כמתי
קרב ואולתי מיד מתמיתי
קומה יי הושיעני אלהי

רחום רך נושם אצים

5 רַחֲמֶיךָ כְּפֶלֶח הָרִמּוֹן הוֹצִיא חֲלוּצִים
רִאֲתִי אֶת הַלַּחֲץ אֲשֶׁר מִצְרִים לֹחֲצִים

פ[ו]מ[ו]ן יִדְּיוֹ נָטָה עַל הַיָּם וּמִיָּמֹו שָׁבוּ אֲחֹרִים
הַחֲרָטוּמִּים הִכָּה וְכָל מִצְרִים
וְתִהְיֶינָה צִעָקָה גְדוֹלָה בְּמִצְרַיִם
10 דָּם פָּסַח וְדָם מִלָּה מִתְּבוֹסֶסֶת בּוֹ קוֹמַת תְּמָרִים
הִנֵּה עֲתֵדָה עַת דּוֹדִים הִקְשִׁיבָה אֲמָרִים
חֹקֶת הַפֶּסַח לְקַיִּים יְהוּדָה וְאֶפְרַיִם
זוֹכְרִים וּמִכִּירִים יֵצֵאת מִצְרַיִם
קְמוּ כֹלֶם לְשׁוֹרְרוֹ שִׁירִים
15 כְּעֶבֶר יִי לְנוֹף אֶת מִצְרַיִם.

ח. בתוך קדושתאות שונות לשבועות. מופיע בכ"י ט"ש
H 3/19, H 3/1, המוויאון הבריטי Z 5557, סימן 21, סטראס-
בור 4078/146:

(9) כהנחילי: כמו שציווה עלי. (13) זיו מועד: מועד
מופלא. חקק: קבע. לשתלי: להפרות אותי. (15) ותאמר
שרה וכו': בראשית כא, 6.

⁵² קטעים ראשונים וחלק מן הסילוק נדפסו עלידי זולאי
[33], קמה ואילך. והשווה תיאור הקרובה שם, קט.

ז. (2) מתמיתי: שונאי התמהים על דבקותי בה'. (3)
קומה יי וכו': תהילים ג, 8. (4) הנוגשים אצים: שמות
ה, 19. (5) רמתך וכו': את כנסת ישראל (שיר השירים ד,
3). (6) ראיתי וכו': שמות יב, 30. (10) דם פסח וכו':
על-פי האגדה בשמות רבה, יז, ג ובמקבילות: "בשני דמים
ניצולו ישראל ממצרים: בדם פסח ובדם מילה, שנאמר
[ואעבור עליך ואראך וכו'] ואומר לך וכו'". קומת תמרים:
ישראל (שיר השירים ז, 8). (15) כעבר יי וכו': שמות
יב, 23.

15. — "עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט
הקדום". 'תרביץ', מ (תשל"א), 41—63.
16. — "לליבון עניין הפורס על שמע". 'תרביץ', מ"א
(תשל"ב), 133—145.
17. — "לפתרון של כמה בעיות יסוד במבנה הקדושתא
הקלאסית". [עתיד להופיע ב'ספר הזיכרון לחנוך ילון',
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן].
18. Dawidowisz, Gabriel. *Liturgische Dichtungen der
Juden*. Berlin, 1938.
19. Kahle, P. *Masoreten des Westens*. Stuttgart, 1927.
20. Murtonen, A. *Materials for a Non-Masoretic
Hebrew Grammar*. Helsinki, 1958—1964.
21. Zulay, M. *Zur Liturgie der babylonischen Juden*.
Stuttgart, 1930.
22. Zunz, Leopold. *Die synagogale Poesie des Mittel-
alters*. Berlin, 1855.
23. — "פיוטי יוני". שוקן, ברלין, תרצ"ח.
24. — "לתולדות הפיוט בארץ ישראל". 'ידיעות המכון לח-
קר השירה העברית', ה (תרצ"ט), קז—קפ.
25. מרקוס, יוסף. 'גנוי שירה ופיוט'. ניו-יורק, תרצ"ג.
26. פליישר, עזרא. "מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור
המיוחד ליוסי בן יוסי". 'קבץ על יד', ז (יז) (תשכ"ח),
1—79.
27. א. — "לנוסחה הקדום של קדושת העמידה". 'סיני', סג
(תשכ"ח), רכט—רמא.
28. ב. — "לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא". 'סיני', סה
(תשכ"ט), כא—מז.
29. ג. — "עיונים בתהליכי עיצובם התבניתיים של סוגי הפיוט
הקלאסיים". 'תרביץ', לט (תשל"ל), 248—267.
30. ד. — "חקרי פיוט ושירה". 'תרביץ', לט (תשל"ל), 19—38.
31. ה. — "לקדמוניות הקדושתא: קדושתא קדם-יניית ליום
מתן תורה". 'הספרות', ב, מס' 2 (ינואר 1970), 390—
414.
32. — "הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו". 'ספר חיים שיר-
מן'. ירושלים, תשל"ל, 285—318.

האוניברסיטה העברית בירושלים

העיון באופיים הפרוזודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא
הקלאסית סייע לנו להציע הסברים מניחים את הדעת
לכמה תופעות מופלאות לכאורה במבנה הסוג. מלבד
הבעיות שכבר נתעוררו עליהן חכמים ראשונים חשף
העיון בעיות אחדות נוספות, שבגלל נדירות ייצוגן בטקס-
טים שבדפוס לא הסבו עדיין אליהן את תשומת לבו של
המחקר. העובדה, שכל הבעיות שהועלו נראות מתיישבות
מכוח הנחה אחת, שהיא עצמה סבירה ומתקבלת על הד-
עת, יש בה, לדעתנו, כדי לשמש הוכחה לאמיתות ההנחה
ולנכונות הפעלתה. ודאי, להנחה עצמה אין ראיות תיעוד-
דיות, וגם אי אפשר שיהיו. בבדיקתם של דגמי ספרות
קדומים, ששלבי התפתחותם הראשונים לוטים באפלה,
אין מנוס לעיתים מן ההשערה, וגם אין בה פסול, בתנאי
שתצניע לכת בדרכי השכל הישר ותהיה תואמת את המ-
ציאות הקדומה כפי שהיא ידועה ומקוימת בידינו בפינה
הנידונה.

ח. (1) זרזים: את ישראל. (2) כל מרגזים: את שוני
איהם של ישראל. (3) קול יי וכו': תהילים כט, 5. (4)
שאונם: המונם. (6) רוממות וכו': תהילים קמט, 6. (10)
לברי לב: לישראל. (15) פקודי יי וכו': תהילים יט, 9.

רשימה ביבליוגרפית

1. גולדשמידט, דניאל, מהדיר. 'מחזור לימים נוראים', א
(ראש השנה). ירושלים, תשל"ל.
2. דוידזון, ישראל. 'מחזור יוני'. ניו-יורק, תרע"ט.
- א. — "לתכונת הפיוטים". 'מדעי היהדות', א (ירושלים,
תרפ"ו), 187—195.
- ב. — 'אוצר השירה והפיוט'. ניו-יורק, תרפ"ה—תרצ"ג.
3. זולאי, מנחם. 'מחקרי יוני'. 'ידיעות המכון לחקר השירה
העברית', ב (תרצ"ו), ריג—שצא.

HASIFRUT

Quarterly for the Study of Literature

Vol. III, No. 3-4, September 1972

Tel-Aviv University